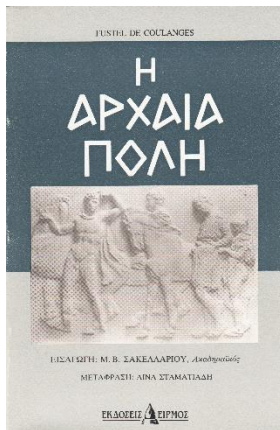

ΒΙΒΛΙΟ ΠΕΜΠΤΟ ΤΟ ΑΣΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΕΞΑΦΑΝΙΖΕΤΑΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΕΣ ΔΟΞΑΣΙΕΣ — Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΑΛΛΑΖΕΙ ΤΟΥΣ ΚΑΝΟΝΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

(αντίστοιχο κεφάλαιο στο έργο του **FUSTEL DE COULANGES**
«Η ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΗ»)

Είδαμε στα προηγούμενα πώς είχαν φθάσει οι Αρχαίοι στην καθιέρωση του αστικού καθεστώτος. Μια πανάρχαια θρησκεία είχε ιδρύσει πρώτα την οικογένεια και ύστερα την πόλη- είχε καθιερώσει αρχικά το οικογενειακό δίκαιο και την οργάνωση του γένους· στη συνέχεια τους αστικούς νόμους και την αστική διοίκηση. Η πολιτεία ήταν στενά συνδεδεμένη με τη θρησκεία- προερχόταν απ' αυτήν και συγγεόταν μαζί της. Γι' αυτό και στο πρωτόγονο κράτος όλοι οι πολιτικοί θεσμοί ήταν και θεσμοί της θρησκείας· οι εορτές, τελετές της λατρείας· οι νόμοι, ιεροί τύποι· οι βασιλείς και οι άρχοντες, ιερείς. Γι' αυτό επίσης ήταν άγνωστη η ατομική ελευθερία και ο άνθρωπος δεν είχε μπορέσει να αποσπάσει ούτε την ίδια του τη συνείδηση από την παντοδυναμία της πόλης. Γι' αυτό τέλος η πόλη- κράτος παρέμεινε περιορισμένη στα όρια μιας πόλης και δεν μπόρεσε ποτέ να ξεπεράσει τον περίβολο που είχαν χαράξει αρχικά οι εθνικοί της θεοί. Κάθε πόλη-κράτος είχε όχι μόνο δική της πολιτική ανεξαρτησία αλλά και δική της λατρεία και νομοθεσία. Η θρησκεία, το δίκαιο, το πολίτευμα, όλα ήταν αστικά. Η πόλη-κράτος αποτελούσε τη μόνη υπαρκτή δύναμη· τίποτε πιο πάνω, τίποτε πιο κάτω- ούτε εθνική ενότητα ούτε ατομική ελευθερία.

Απομένει να πούμε πώς εξαφανίστηκε αυτό το καθεστώς, δηλαδή πώς με την αλλαγή της αρχής, πάνω στην οποία βασίστηκε η ανθρώπινη συνύπαρξη, το πολίτευμα, η θρησκεία, το δίκαιο απέβαλαν τον αστικό χαρακτήρα που είχαν κατά την Αρχαιότητα.

Η κατάρρευση του πολιτικού καθεστώτος που είχαν ιδρύσει η Ελλάδα και η Ιταλία, μπορεί να αποδοθεί σε δύο βασικές αιτίες. Η μία ανήκει στην τάξη των ηθικών και πνευματικών εξελίξεων, η άλλη στην τάξη των ιστορικών γεγονότων· η πρώτη είναι η μεταβολή των δοξασιών, η δεύτερη είναι η ρωμαϊκή κατάκτηση. Αυτά τα δύο μεγάλα γεγονότα είναι σύγχρονα· εξελίχθηκαν και επιτεύχθηκαν ταυτόχρονα κατά τη διάρκεια των πέντε αιώνων που προηγήθηκαν της εποχής του χριστιανισμού.

Η πανάρχαια θρησκεία που είχε σαν σύμβολα την ακίνητη πέτρα της εστίας και τον τάφο των προγόνων, η θρησκεία που είχε καθιερώσει την αρχαία οικογένεια και οργάνωσε στη συνέχεια την πόλη-κράτος, ξέφτισε με το χρόνο και γέρασε. Το ανθρώπινο πνεύμα δυνάμωσε και απέκτησε καινούργιες δοξασίες. Άρχισαν να σχηματίζουν μια ιδέα της άυλης φύσης· καθορίστηκε η έννοια της ανθρώπινης ψυχής και σχεδόν ταυτόχρονα γεννήθηκε η αντίληψη ενός θείου πνεύματος.

Τι πρέπει να σκεφθήκαν τότε για τις πανάρχαιες θεότητες, για τους νεκρούς που ζούσαν μέσα στον τάφο, για τους οικιακούς δαίμονες που υπήρξαν άνθρωποι, για τους ιερούς προγόνους που έπρεπε συνεχώς να τους προσφέρουν τρόφιμα; Μια τέτοια πίστη κατέστη αδύνατη. Παρόμοιες δοξασίες δε βρίσκονταν πλέον στο ύψος του ανθρώπινου πνεύματος. Είναι αλήθεια ότι τέτοιες προκαταλήψεις, όσο αφελείς και αν ήσαν, δεν ήταν εύκολο να

ξεριζωθούν από την ψυχή του λαού· βασίλεψαν ακόμη για καιρό· αλλά από τον 5ο αιώνα π.Χ., οι σκεπτόμενοι άνθρωποι είχαν απαλλαγεί απ' αυτές τις πλάνες. Αντιλαμβάνονταν το θάνατο διαφορετικά· άλλοι πίστευαν στην εκμηδένιση, άλλοι σε μια δεύτερη πνευματική ζωή μέσα στον κόσμο των ψυχών· σε καμιά περίπτωση δεν παραδέχονταν πλέον ότι ο νεκρός ζούσε μέσα στον τάφο, τρεφόμενος με προσφορές. Άρχισαν επίσης να αποκτούν μια πολύ ανώτερη αντίληψη του θείου, ώστε να μην είναι πλέον δυνατό να πιστεύουν ότι οι νεκροί είναι θεοί. Οραματίζονταν, αντίθετα, την ανθρώπινη ψυχή περιπλανώμενη στα Ηλύσια Πεδία σε αναζήτηση της ανταμοιβής της ή πηγαίνοντας να πληρώσει το τίμημα των ανομιμάτων της· και προοδεύοντας αξιοσημείωτα, δε θεοποιούσαν πλέον παρά μόνον εκείνους τους ανθρώπους που η ευγνωμοσύνη ή η κολακεία είχαν τοποθετήσει υπεράνω της ανθρωπότητας.

Η φυσιολογική εξέλιξη του πνεύματος άλλαζε σιγά σιγά και την αντίληψη για το θείο. Αυτή η αντίληψη που ο άνθρωπος είχε αρχικά αποδώσει στην αόρατη δύναμη που ένιωθε μέσα του, μεταφέρθηκε στις ασύγκριτα ισχυρότερες δυνάμεις που έβλεπε στη φύση, περιμένοντας να υψωθεί ως την αντίληψη ενός όντος έξω και πάνω από τη φύση. Τότε οι Εφέστιοι θεοί και οι ήρωες έχασαν τη λατρεία κάθε σκεπτόμενου ανθρώπου.

Όσο για την εστία που δεν είχε άλλο νόημα από το σύνδεσμό της με τη λατρεία των νεκρών, έχασε επίσης την αξία της. Εξακολούθησαν να διατηρούν μέσα στο σπίτι την οικογενειακή εστία, να τη χαιρετούν, να τη λατρεύουν, να της προσφέρουν σπονδές· δεν ήταν όμως πλέον παρά μόνο μια συνήθεια που καμιά πίστη δεν αναζωογονούσε.

Η κοινή εστία των πόλεων, το πρυτανείο με άλλα λόγια, ακολούθησε ασυναίσθητα την οικογενειακή εστία στη δυσμένεια. Δε γνώριζαν πλέον τη σημασία της· είχαν λησμονήσει ότι η άσβηστη φλόγα του πρυτανείου αντιπροσώπευε την αόρατη ζωή των προγόνων, των ιδρυτών, των εθνικών ηρώων. Συνέχιζαν να διατηρούν τη φωτιά, να οργανώνουν δημόσια δείπνα, να ψάλλουν αρχαίους ύμνους· άσκοπες τελετές, από τις οποίες δεν τολμούσαν να απαλλαγούν, και των οποίων τη σημασία δεν εννοούσαν πλέον.

Άλλαξαν χαρακτήρα ακόμη και οι θεότητες της φύσης. που είχαν προσαρτήσει στην εστία. Ξεκινώντας από οικογενειακές θεότητες, μετατράπηκαν σε θεότητες της πόλης, και στη συνέχεια άλλαξαν και πάλι. Οι άνθρωποι κατέληξαν στην αντίληψη ότι τα διάφορα όντα που ονόμαζαν Δία, μπορούσαν να είναι ένα και το αυτό· το ίδιο έγινε και με τους άλλους θεούς. Το ανθρώπινο πνεύμα ενοχλήθηκε από το πλήθος των θεών και ένιωσε την ανάγκη να τους μειώσει. Αντλήθηκαν ότι οι θεοί δεν ανήκαν πλέον ο καθένας σε μια οικογένεια ή σε μια πόλη, αλλά ότι ανήκαν όλοι στο ανθρώπινο γένος και προστάτευαν το σύμπαν. Οι ποιητές πήγαιναν από πόλη σε πόλη και δίδασκαν στους ανθρώπους, αντί για τους αρχαίους ύμνους της πολιτείας, καινούργιες μορφές ποίησης, όπου δε γινόταν λόγος ούτε για οικιακούς δαίμονες ούτε για πολιούχους θεούς, και όπου αναφέρονταν οι μύθοι των μεγάλων θεών του ουρανού και της γης· και ο ελληνικός λαός ξεχνούσε τους παλαιούς οικογενειακούς ή εθνικούς του ύμνους προς χάρη αυτής της καινούργιας ποίησης που δεν ήταν θυγατέρα της θρησκείας αλλά της τέχνης και της ελεύθερης φαντασίας. Ταυτόχρονα, ορισμένα μεγάλα ιερά, όπως των Δελφών και της Δήλου, πέτυχαν να προσελκύσουν τους ανθρώπους και να τους κάνουν να ξεχάσουν τις τοπικές λατρείες. Τα Μυστήρια και τα δόγματα που αυτά περιείχαν, τους ωθούσαν στην περιφρόνηση της κενής και ασήμαντης θρησκείας της πόλης.

Έτσι επιτεύχθηκε αργά και αθόρυβα μια πνευματική επανάσταση. Ούτε και οι ιερείς δεν της αντιστάθηκαν· γιατί, εφόσον οι θυσίες εξακολουθούσαν να προσφέρονται στις καθορισμένες ημέρες, πίστευαν πως η παλαιά θρησκεία δεν κινδύνευε· οι ιδέες μπορούσαν να αλλάξουν και η πίστη να χαθεί, αρκεί οι τελετουργίες να μην αλλάζαν σε τίποτε. Συνέβη λοιπόν, χωρίς να τροποποιηθούν οι θρησκευτικές πράξεις, να αλλάξουν οι δοξασίες και η οικογενειακή και αστική θρησκεία να χάσει κάθε επιρροή στην ανθρώπινη ψυχή.

Ύστερα εμφανίσθηκε η φιλοσοφία και ανέτρεψε όλους τους παλαιούς πολιτικούς κανόνες. Ήταν αδύνατο να μετατραπούν οι αντιλήψεις των ανθρώπων, χωρίς να μετατραπούν οι βασικές παροχές του πολιτεύματος τους. Ο Πυθαγόρας, έχοντας την αόριστη αντίληψη του υπέρτατου όντος, περιφρόνησε τις τοπικές λατρείες και αυτό του έφθανε, για να απορρίψει τους παλαιούς τρόπους διακυβέρνησης και να προσπαθήσει να ιδρύσει μια καινούργια κοινωνία.

Ο Αναξαγόρας αντιλήφθηκε το θείο Πνεύμα που βασιλεύει πάνω σε όλους τους ανθρώπους και σε όλα τα πλάσματα. Απομακρυνόμενος από τις αρχαίες δοξασίες, απομακρύνθηκε και από την αρχαία πολιτική. Καθώς δεν πίστευε στους θεούς του πρυτανείου, δεν εξεπλήρωνε και όλα τα πολιτικά του καθήκοντα· απέφευγε τις συνελεύσεις και δεν ήθελε να αναλάβει αξίωμα. Η θεωρία του στρεφόταν εναντίον της πόλης· οι Αθηναίοι τον καταδίκασαν σε θάνατο.

Στη συνέχεια ήλθαν οι σοφιστές που ενήργησαν πολύ πιο δραστικά απ' αυτά τα δύο μεγάλα πνεύματα. Ήσαν άνθρωποι του φλέγονταν να καταπολεμήσουν τις αρχαίες πλάνες. Στον αγώνα που ανέλαβαν ενάντια στο καθετί που είχε σχέση με το παρελθόν, δε σεβάστηκαν ούτε τους αστικούς θεσμούς ούτε τις προκαταλήψεις της θρησκείας. Εξέτασαν και συζήτησαν τολμηρά τους νόμους που εξακολουθούσαν να κυβερνούν την πόλη και την οικογένεια. Πήγαιναν από πόλη σε πόλη κηρύσσοντας νέες αρχές, διδάσκοντας όχι ακριβώς την αδιαφορία προς το δίκαιο και το άδικο, αλλά μια καινούργια δικαιοσύνη, λιγότερο στενόμυαλη και λιγότερο απόλυτη από την παλαιά, πιο ανθρώπινη, πιο ριζοσπαστική και απαλλαγμένη από τους τύπους των παλαιότερων εποχών. Υπήρξε μια τολμηρή επιχείρηση που ξεσήκωσε θύελλα από μνησικακίες και μίσση. Τους κατηγορήσαν πως δεν είχαν ούτε πατριωτισμό ούτε ηθική ούτε θρησκεία. Η αλήθεια είναι πως δεν είχαν μια σαφή θεωρία πάνω σε όλα αυτά τα πράγματα και ότι νόμιζαν αρκετό το να καταπολεμούν τις προκαταλήψεις. Ανατάραζαν, όπως λέει ο Πλάτων, αυτό που ως τότε είχε παραμείνει ακίνητο. Τοποθετούσαν τον κανόνα του θρησκευτικού συναισθήματος και τον κανόνα της πολιτικής μέσα στην ανθρώπινη συνείδηση, και όχι στα έθιμα των προγόνων, στην αμετακίνητη παράδοση. Δίδασκαν στους Έλληνες ότι, για να κυβερνηθεί μια πόλη δεν ασκούσε πλέον η προσφυγή στα παλαιά έθιμα και στους ιερούς νόμους, αλλά έπρεπε να πεισθούν οι άνθρωποι και οι ενέργειες να βασισθούν στην ελεύθερη βούληση. Στη γνώση των αρχαίων εθίμων αντιπαράθεταν την τέχνη του διαλογισμού και του λόγου, τη ρητορική και τη διαλεκτική. Οι αντίπαλοί τους στηρίζονταν στην παράδοση· αυτοί στηρίζονταν στο λόγο και στο πνεύμα.

Άπαξ και ξύπνησε έτσι ο διαλογισμός, ο άνθρωπος δε θέλησε πλέον να πιστέψει, χωρίς να γνωρίζει τις δοξασίες του, ούτε να κυβερνηθεί, χωρίς να συζητήσει τους θεσμούς του. Αμφισβήτησε την ορθότητα των παλαιών κοινωνικών νόμων του και ανακάλυψε καινούργιες αρχές. Ο Πλάτων βάζει στο στόμα ενός σοφιστή τα εξής ωραία λόγια: «Εσάς όλους, που είστε εδώ, σας βλέπω σαν συγγενείς μεταξύ σας. Η φύση και όχι ο νόμος σας έκανε συμπολίτες. Αλλά ο νόμος, αυτός ο τύραννος του ανθρώπου, παραβιάζει τη φύση σε πολλές περιπτώσεις». Αυτή η αντιπαράθεση της φύσης προς το νόμο και το έθιμο, ισοδυναμούσε με επίθεση στην ίδια τη βάση της παλαιάς πολιτικής. Άδικοι οι Αθηναίοι έδωξαν τον Πρωταγόρα και έκαψαν τα γραπτά του· το χτύπημα είχε δοθεί· το αποτέλεσμα της διδασκαλίας των σοφιστών υπήρξε τεράστιο. Το κύρος των θείων εξαφανιζόταν μαζί με το κύρος των εθνικών θεών και, η συνήθεια της ελεύθερης σκέψης εγκαταστάθηκε στα σπίτια και στην αγορά.

Ο Σωκράτης, έστω και αποδοκιμάζοντας την κατάχρηση που έκαναν οι σοφιστές στο δικαίωμα της αμφισβήτησης, ανήκε ωστόσο στην ίδια σχολή. Όπως και εκείνοι, αρνιόταν τη δύναμη της παράδοσης, και πίστευε ότι οι κανόνες της συμπεριφοράς βρίσκονταν χαραγμένοι μέσα στην ανθρώπινη συνείδηση. Διέφερε μόνο στο ότι μελετούσε σχολαστικά αυτήν τη συνείδηση με τη σταθερή επιθυμία να ανακαλύψει μέσα της την υποχρέωση να εκτελεί κανείς το καλό και το δίκαιο. Τοποθετούσε την αλήθεια πάνω από το έθιμο, τη δικαιοσύνη

πάνω από το νόμο. Ξεχώριζε την ηθική από τη θρησκεία· πριν απ' αυτόν, αντιλαμβάνονταν το καθήκον μόνο σαν επιταγή των αρχαίων θεών· απέδειξε ότι η αρχή του καθήκοντος βρίσκεται μέσα στην ψυχή του ανθρώπου. Με όλα αυτά, θέλοντας και μη, καταπολεμούσε τη λατρεία της πόλης. Άδικα φρόντιζε να παρίσταται σε όλες τις εορτές και να παίρνει μέρος στις θυσίες· οι δοξασίες και οι λόγοι του διέψευδαν τη συμπεριφορά του. Είχε ιδρύσει μια καινούργια θρησκεία, εντελώς αντίθετη προς τη θρησκεία της αρχαίας πόλης. Σωστά τον κατηγορήσαν ότι «δε λάτρευε τους θεούς που λάτρευε και η πόλη». Τον καταδίκασαν σε θάνατο για προσβολή στα έθιμα και στις δοξασίες αν προγόνων, ή, όπως έλεγαν, για διαφθορά των νέων. Η αντιδημοτικότητα του Σωκράτη και τα βίαια ξεσπάσματα των συμπολιτών του εξηγούνται, όταν σκεφθεί κανείς τις θρησκευτικές συνήθειες αυτής της αθηναϊκής κοινωνίας, όπου υπήρχαν τόσο πολλοί και τόσο πολύ ισχυροί ιερείς. Η επανάσταση όμως που είχαν αρχίσει οι σοφιστές και που είχε συνεχίσει ο Σωκράτης με περισσότερο μέτρο, δε σταμάτησε με το θάνατο ενός γέροντα. Η αθηναϊκή κοινωνία απελευθερωνόταν όλο και περισσότερο από την κυριαρχία των παλαιών δοξασιών και ον παλαιών θεσμών.

Μετά απ' αυτόν, οι φιλόσοφοι συζήτησαν ελεύθερα για τις αρχές και τους κανόνες της ανθρώπινης συνύπαρξης. Ο Πλάτων, ο Κρίτων, ο Αντισθένης, ο Σπύσιππος, ο Αριστοτέλης, ο Θεόφραστος και πολλοί άλλοι έγραψαν πραγματείες περί πολιτικής. Ερεύνησαν, εξέτασαν· έφθασαν σε όλους τα μεγάλα προβλήματα της κρατικής οργάνωσης, της εξουσίας και της υπακοής, των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων.

Είναι βέβαιο πως η σκέψη δεν μπορεί εύκολα να απαλλαγεί από τα δεσμά της συνήθειας. Ακόμη και ο Πλάτων υφίσταται, ως ένα ορισμένο σημείο, την επιρροή των πολλών ιδεών. Η πολιτεία που φαντάζεται, εξακολουθεί να είναι η αρχαία πόλη-κράτος· τα όριά της είναι στενά· δεν πρέπει να περιλαμβάνει πάνω από 5.000 μέλη. Η διοίκηση εξακολουθεί να ρυθμίζεται από τις παλαιές αρχές, η ελευθερία είναι άγνωστη· σκοπός του νομοθέτη δεν είναι τόσο η τελειοποίηση του ανθρώπου, όσο η ασφάλεια και το μεγαλείο της κοινωνίας. Πνίγεται σχεδόν ακόμη και αυτή η οικογένεια, για να μη συναγωνίζεται την πολιτεία. Μόνο το κράτος είναι ιδιοκτήτης· μόνον αυτό είναι ελεύθερο· μόνον το κράτος έχει βούληση· μόνον αυτό έχει θρησκεία και δοξασίες και όποιος έχει αντίθετη γνώμη, πρέπει να χαθεί. Και, ωστόσο, ανάμεσα σε όλα αυτά προβάλλουν καινούργιες ιδέες. Ο Πλάτων υποστηρίζει, όπως ο Σωκράτης και οι σοφιστές, ότι ο κανόνας της ηθικής και της πολιτικής βρίσκεται μέσα μας, πως η παράδοση δεν είναι τίποτε, πως πρέπει να συμβουλευόμαστε τη λογική και πως οι νόμοι δεν είναι δίκαιοι, παρά μόνον όταν είναι προσαρμοσμένοι στην ανθρώπινη φύση.

Αυτές οι αντιλήψεις γίνονται πολύ πιο σαφείς στον Αριστοτέλη. «Ο νόμος», λέει, «είναι ο λόγος». Διδάσκει πως πρέπει να αναζητήσουμε όχι αυτό που προσαρμόζεται στις συνήθειες των πατέρων μας αλλά αυτό που είναι καλό για μας. Προσθέτει ότι με το πέρασμα του χρόνου πρέπει να τροποποιούμε τους θεσμούς. Παραμερίζει το σεβασμό προς τους προγόνους: «Οι πρώτοι πατέρες μας», λέει, «είτε γεννήθηκαν από τα σπλάχνα της γης είτε επέζησαν από κάποιον κατακλυσμό, έμοιαζαν, κατά τα φαινόμενα, σε ό,τι πιο χυδαίο και άξεστο υπάρχει σήμερα μεταξύ των ανθρώπων. Θα ήταν καθαρός παραλογισμός επιμένουμε στο σεβασμό της γνώμης αυτών των ανθρώπων». Ο Αριστοτέλης, όπως όλοι οι φιλόσοφοι, αγνοούσε παντελώς τη θρησκευτική καταγωγή της ανθρώπινης κοινωνίας· δεν αναφέρει τα πρυτανεία· αγνοεί ότι αυτές οι τοπικές λατρείες υπήρξαν η ιδρυτική μορφή της πόλης-κράτους. «Η πόλη», λέει, «δεν είναι τίποτε άλλο από τη συνύπαρξη ομοίων ατόμων που αναζητούν από κοινού μian εύκολη και ευτυχισμένη ζωή». Η φιλοσοφία απορρίπτει έτσι τις παλαιές αρχές της κοινωνίας και αναζητεί μια καινούργια βάση, πάνω στην οποία θα μπορέσει να στηρίξει τους κοινωνικούς νόμους και την ιδέα της πατρίδας.¹

¹ Αριστοτέλης, Πολιτικά, II, 5, 12· IV, 5· IV, 7, 2· VII, 4 (VI, 4).

Η σχολή των Κυνικών πηγαίνει ακόμη μακρύτερα. Αρνείται ν ίδια την πατρίδα. Ο Διογένης καυχιόταν ότι δεν είχε πουθενά πολιτικά δικαιώματα, και ο Κράτης ότι πατρίδα του ήταν περιφρόνηση της γνώμης των άλλων. Οι Κυνικοί πρόσθεταν ν εντελώς πρωτότυπη για την εποχή αλήθεια ότι ο άνθρωπος είναι πολίτης του κόσμου και πως η πατρίδα δεν είναι τα στενά όρια μιας πόλης. Θεωρούσαν τον αστικό πατριωτισμό σαν προκατάληψη· και παρέλειπαν από τα συναισθήματα την αγάπη προς την πόλη.

Από αηδία ή από περιφρόνηση, οι φιλόσοφοι απομακρύνονταν όλο και περισσότερο από τα δημόσια πράγματα. Ο Σωκράτης είχε εκτελέσει τα πολιτικά του καθήκοντα· ο Πλάτων είχε προσπαθήσει να εργασθεί για την πόλη αναμορφώνοντάς την. Ο Αριστοτέλης, ήδη διαφορετικός, αρκέστηκε στο ρόλο του παρατηρητή και έκανε το κράτος αντικείμενο επιστημονικής έρευνας. Οι Επικούριοι άφησαν κατά μέρος τα δημόσια πράγματα. «Μην τα αγγίζετε», έλεγε ο Επίκουρος, «εκτός αν σας υποχρεώσει κάποια ανώτερη δύναμη». Οι Κυνικοί δεν επιθυμούσαν ούτε τον τίτλο του πολίτη.

Οι Στωικοί επανήλθαν στην πολιτική. Ο Ζήνων, ο Κλεάνθης, ο Χρύσιππος έγραψαν πολλές πραγματείες πάνω στη διακυβέρνηση της πόλης. Αλλά οι αργές τους απείχαν κατά πολύ από την παλαιά αστική πολιτική. Ας δούμε τους όρους που μεταχειρίζεται ένας Αρχαίος, για να μας γνωρίσει τις θεωρίες που περιείχαν τα γραπτά τους. «Ο Ζήνων, στην πραγματεία του για το πολίτευμα, προτίθεται να μας αποδείξει ότι δεν είμαστε κάτοικοι ενός ορισμένου δήμου ή μιας ορισμένης πόλης, χωρισμένοι οι μεν από τους δε με ιδιαίτερο δίκαιο και αποκλειστικούς νόμους, αλλά ότι πρέπει να θεωρούμε συμπολίτες μας όλους τους ανθρώπους, σαν να ανήκαμε όλοι στον ίδιο δήμο και στην ίδια πόλη».² Βλέπουμε έτσι το δρόμο που είχαν διανύσει από το Σωκράτη ως το Ζήνωνα. Ο Σωκράτης θεωρούσε ακόμη υποχρέωσή του να λατρεύει, όσο μπορούσε, τους θεούς της πόλης. Ο Πλάτων εξακολουθούσε να μην παραδέχεται άλλη διακυβέρνηση απ' αυτήν της πόλης-κράτους. Ο Ζήνων ξεπερνάει αυτά τα στενά όρια της ανθρώπινης συνύπαρξης. Περιφρονεί τους διαχωρισμούς που είχε καθιερώσει θρησκεία των προηγούμενων εποχών. Έτσι, όπως αντιλαμβάνεται το θεό του σύμπαντος, έτσι αντιλαμβάνεται και ένα κράτος, όπου θα συμμετέχει ολόκληρο το ανθρώπινο γένος.³

Ας δούμε όμως μια πιο καινούργια αρχή. Ο στωικισμός, διευρύνοντας την ανθρώπινη κοινωνία, χειραφετεί το άτομο. Όπως απορρίπτει τη θρησκεία της πόλης, απορρίπτει και την υποδούλωση του πολίτη. Δεν παραδέχεται πλέον τη θυσία του ατόμου προς την πόλη. Διακρίνει και διαχωρίζει σαφώς καθετί που πρέπει να παραμένει ελεύθερο στον άνθρωπο, και απελευθερώνει τουλάχιστον τη συνείδηση. Διδάσκει στον άνθρωπο ότι πρέπει να παραμείνει κλεισμένος στον εαυτό του, να ανακαλύψει μέσα του το καθήκον, την αρετή, την ανταμοιβή. Δεν του απαγορεύει να ασχοληθεί με τα κοινά· τον προτρέπει μάλιστα, αλλά του υπενθυμίζει ότι πρωταρχικό του μέλημα πρέπει να είναι η ατομική του βελτίωση, και ότι, όποιο και αν είναι το πολίτευμα, η συνείδησή του πρέπει να παραμένει ανεξάρτητη. Μεγάλης σημασίας αρχή, την οποία είχε πάντα αγνοήσει το αρχαίο κράτος, αλλά που έμελλε μια μέρα να καταστεί ένας από τους ιερότερους κανόνες της πολιτικής.

Αρχίζουν λοιπόν να εννοούν ότι υπάρχουν και άλλα καθήκοντα εκτός από τα καθήκοντα απέναντι στο κράτος, και άλλες αρετές εκτός από τις αστικές αρετές. Η ψυχή αφοσιώνεται και σε άλλα αντικείμενα εκτός από την πατρίδα. Το αρχαίο κράτος υπήρξε τόσο ισχυρό και τόσο τυραννικό, ώστε ο άνθρωπος το είχε κάνει σκοπό κάθε προσπάθειάς του και κάθε αρετής του· υπήρξε ο κανόνας του καλού και του ωραίου, και ο εμπνευστής κάθε ηρωισμού. Να όμως που ο Ζήνων έρχεται να διδάξει στον άνθρωπο πως έχει κάποια αξία, όχι σαν πολίτης

² Ψευδό-Πλούταρχος, Τύχη Αλεξάνδρου, 1.

³ Η ιδέα του παγκόσμιου κράτους εκφράζεται από τον Σενέκα, Ad Marciam, 4· De Tranquillitate, 14. Από τον Πλούταρχο στο Περί εξορίας. Από τον Μάρκο Αυρήλιο: *Σαν Αντωνίνος, έχω για πατρίδα μου τη Ρώμη σαν άνθρωπος, ολόκληρο τον κόσμο.*

αλλά σαν άτομο· ότι εκτός από τα καθήκοντά του απέναντι στο νόμο έχει και καθήκοντα απέναντι στον εαυτό του, και ότι η υπέρτατη αξία δεν είναι το να ζήσει ή να πεθάνει για την πόλη του αλλά να ζήσει ενάρετα και να γίνει αρεστός στη θεότητα. Κάπως εγωιστικές αρετές που έβλαψαν βέβαια την εθνική ανεξαρτησία και την ελευθερία, αλλά με τις οποίες βελτιώθηκε το άτομο. Οι δημόσιες αρετές, όσο πηγαιναν και χάνονταν, αλλά ξεπήδησαν και πρόβαλαν στον κόσμο οι ατομικές αρετές. Αγωνίσθηκαν αρχικά είτε ενάντια στη γενική διαφθορά είτε ενάντια στο δεσποτισμό. Αλλά ρίζωσαν σιγά σιγά στην ανθρωπότητα· σταδιακά κατάφεραν να γίνουν μια υπολογίσιμη δύναμη για κάθε κυβερνητικό σχήμα και οι πολιτικοί κανόνες χρειάστηκε να μεταβληθούν, για να τους παραχωρήσουν μια θέση.

Έτσι μεταβλήθηκαν σιγά σιγά οι δοξασίες,, η αστική θρησκεία, θεμέλιο της πόλης-κράτους, έσβησε· το αστικό καθεστώς, έτσι όπως το είχαν συλλάβει οι αρχαιότεροι, παρασύρθηκε στην πτώση της. Αποδεσμεύονταν ασυναίσθητα από τους αυστηρούς νόμους και τις στενές αντιλήψεις της πολιτείας. Ανώτερες ιδέες παρακινούσαν τους ανθρώπους να σχηματίσουν μεγαλύτερες κοινωνίες. Προχωρούσαν προς την ένωση· υπήρξε η γενική επιθυμία των δύο αιώνων που προηγήθηκαν του χριστιανισμού. Είναι αλήθεια πως οι καρποί των διανοητικών επαναστάσεων ωριμάζουν πολύ αργά. Θα δούμε όμως, μελετώντας τη ρωμαϊκή κατάκτηση, πως τα γεγονότα βάδιζαν στον ίδιο δρόμο με τις ιδέες, πως αποσκοπούσαν, όπως και εκείνες, στην κατάργηση του παλαιού αστικού καθεστώτος και τους προετοίμαζαν καινούργιες μορφές διακυβέρνησης.